

BŪDvardinių formų *GERA*, *GRAŽU* gramatinis statusas

DALIJA TEKORIENĖ

Lietuvių kalbos gramatikos istorijoje yra siūlytos keturios būdvardinių formų tipo *gražu*, *gera* gramatinės traktuotės, tačiau iki šiol nei viena iš jų nėra pakankamai teoriškai paremta ir visuotinai priimta.

1. *Gražu*, *gera* laikomos būdvardžio bevardės (niekatrosios) giminės formomis. Ši traktuotė yra viena seniausių. Jau gramatikoje *Universitas lingvarum Litvaniae* [1981, 70] rašoma, kad vienos kalbamojo tipo formos (pavyzdžiui, *gera* ir neveikiamosios rūšies dalyviai su galūne *-a*) laikytinos niekatrosios giminės būdvardžiais, o kitos – su galūne *-u* – prieveiksmiais. Absoliučiai ir besąlygiškai visus *gera*, *gražu* tipo žodžius būdvardžio niekatrosios giminės formomis laikė A. Šleicheris [Schleicher, 1856, 257–258], K. Jaunius [Явнись, 1908–16, 50 87–88], J. Jablonskis [1957, I, 80, 205] ir visos vėlesnės gramatikos [Otrębski, 1956, 86, 123–124; LKG, 1956, 476, 525–529; Žiugžda, 1971, I, 95], kol pagaliau, pradedant 1965 m., imta abejoti šios traktuotės logiškumu [Kazlauskas, 1965, 175; 1968, 324; Булыгина, 1970, 35–36; Girdenis, 1973, 208; Jakaitienė et al., 1976, 63–65; Мустейкис, 1972, 242; Paulauskienė, 1983, 208–209]: kadangi būdvardžio giminė sintaksiškai visiškai priklauso nuo daiktavardžio giminės, nelogiška laikyti *gražu*, *gera* bevardės giminės formomis, nes lietuvių kalbos daiktavardis bevardės giminės neturi. Įdomu, kad apie bevardės giminės daiktavardžių nebuvimą kalbėjo jau D. Kleinas [PLKG, 1957, 538], o vėliau ir K. Jaunius, kuris tačiau, remdamasis kalbamųjų formų kilme bei vartojimu beasmeniuose sakiniuose ir su niekatrosios giminės įvardžiais bei žodžiais, kuriems negali būti pritaikyta nei vyriškoji, nei moteriškoji giminė, vis dėlto laikė jas niekatrosios giminės būdvardinėmis formomis. Vienu iš šių argumentų, būtent, vartojimu su bevardės giminės įvardžiais, remiasi ir šių dienų trinarės būdvardžio giminės sistemos šalininkai [Sirtautas, 1968, 135–137; Ambrasas, 1974, 178–180; Valeckienė, 1984]: būdvardžio giminė priklauso ne tik nuo sintaksiškai susijusio daiktavardžio, bet ir nuo įvardžio, kurio sistemoje esama bevardės giminės formų (*tai*, *viskas*, *visa*, *niekas* ir kt.). Vadinasi, *gražu*, *gera* pripažinimas būdvardžio bevardės giminės formomis priklauso nuo to, ar pagrįstai laikoma, kad nurodytieji įvardžiai turi bevardės giminės reikšmę. A. Rosino sinchroni-

niai ir diachroniniai baltų įvardžio sistemos tyrinėjimai parodė, kad „lietuvių ir latvių kalbų parodomiesiems įvardžiams pripažinti trijų giminių (vyriškosios, moteriškosios ir „bevardės“) sistemą nėra loginio pagrindo“ [Rosinas, 1981, 16–17]. Dabartinėse baltų kalbų gramatinėse sistemose substantyviųjų įvardžių giminę lemia jų antecedento giminė. Kadangi kalbamųjų įvardžių antecedentais dažniausiai eina žodžiai ir frazės, neturį gramatinės giminės kategorijos, šie įvardžiai neįgauna jokių giminės reikšmių ir todėl laikytini negiminingais įvardžiais [žr. taip pat Jakaitienė et al., 1976, 99], o terminas „bevardės giminės įvardžiai“ sinchroniniu požiūriu yra „nevykęs anachronizmas“ [Rosinas, op. cit].

Taigi įrodymas, kad bevardės giminės terminas netinka įvardžiams *tai, viskas, visa, niekas* ir kt. paneigia rimčiausią argumentą, dėl ko formos *gražu, gera* dabartinėje lietuvių kalboje, galėtų būti laikomos bevardės giminės formomis.

2. Formas *gražu, gera* siūlyta laikyti prieveiksmais [PLKG, 1957, 432, 538; Universitatas..., 1981, 70; Kazlauskas, 1968, 324; Булыгина, 1970, 36; Girdenis: 1973, 208] arba atskira prieveiksnių grupe – predikatiniais prieveiksmais (Paulauskienė; 1983, 209).

2.1. Stipriausiu šios koncepcijos argumentu laikoma tai, kad tam tikrais atvejais prieveiksmai su formantu *-ai* gali būti vartojami tose pačiose pozicijose kaip ir formos *gražu, gera*, t. y. tam tikrose pozicijose jos gali pakeisti viena kitą arba būti jungiamos sujungiamuoju jungtuku: *Senelei gerai ten sėdėti – ir nuo krosnies šilta, ir puodus ji mato* (V. Krėvė). Plg.: *Senelei gera ten sėdėti – ir nuo krosnies šilta, ir puodus ji mato. Gerai ir gražu, kad neužmiršta mūsų klasikė* (Literatūra ir menas).

Tačiau prieveiksnių *-ai* ir formų *gera, gražu* sintaksinių funkcijų sutapimas yra vis dėlto labai nedidelis, palyginus su absoliučia jų skirtingu vartojimo atvejų dauguma. Pirma, paraleliškai šios formos gali būti vartojamos tik sakinių modeliuose, būdinguose formoms *gražu, gera*, bet ne prieveiksnių konstrukcijose V + Adv¹. Antra, netgi sakinių modeliuose, būdinguose formoms su galūne *-a, -u*, galimybė prieveiksniams jas pakeisti apsiriboja tik keturiais atvejais.

1) Kiekybinės reikšmės sakinių modeliuose (Loc) + N_{gen} + {Praed} + {Adv}:

Tau visada mažą pinigų – *Tau visada mažai pinigų.*

Sode vaisių apstu – *Sode vaisių apšėiai.*

Visur labai gilu sniego – *Visur labai giliai sniego.*

¹ Galinės *-a, -u* formų vartojimas vietoj prieveiksnių, pastebimas dialektuose (*Gražta atai, gražų padarita*), aiškinamas kaip „dėl slavų kalbos įtakos atsiradusi naujovė, nes, pvz., ballarusiai neskiria bevardės giminės nuo prieveiksimo“ [Vidugiris, 1974, 282].

Pas jus ankšta vietos – *Pas jus ankštai vietos.*
Patirties jau pakankama – *Patirties jau pakankamai.*

2) Sakiniuose, kurių tariniu ar tarinio dalimi eina veiksmažodžiai *atrodyti*, *pasirodyti*: *Užlipus ant didžiausios kalvos, kaip ir visada jam viskas atrodys keistai* (Kašauskas). Plg.: *Užlipus ant didžiosios kalvos, kaip ir visada jam viskas atrodys keista.*

Tačiau galimybė vartoti šiame kontekste irrieveiksmių *-ai*, ir formas *grąžu*, *gera* aiškintina ne funkcinio šių formų tapatumu, o dvejopa veiksmažodžių *atrodyti*, *pasirodyti* prigimtimi. Vienais atvejais šie veiksmažodžiai funkcionuoja kaip jungtys, ir tuomet su jais vartojamas vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardis arba formos *grąžu*, *gera*, priklausomai nuo to, koks veiksnys: *Miestas atrodė grąžus ir net didelis* (Cvirka). *Jeigu aš tokia bjauri atrodau, niekad nebegersiu* (LKŽ). *Po pamokų išėjus į gatvę, viskas atrodė apsiblausę, kasdieniška, niūru* (A. Venclova). *Bet man viskas tartum svetima pasirodė* (Kašauskas).

Kitais atvejais veiksmažodžiai *atrodyti*, *pasirodyti* funkcionuoja kaip pilnareikšmiai veiksmažodžiai, ir tuomet su jais vartojamirieveiksmiai, nepriklausomai nuo to, koks veiksnys: *O tada lėlė atrodė labai negražiai ir stačiai apgailėtina* (Simonaitytė). *Gryčia atrodė daug vargingiau* (Avyžius). *Ilgai laikės šiaudų stogai, tiktai nepuikiai atrodė* (LKŽ).

Tarp *atrodyti* + *Adj* ir *atrodyti* + *Adv* konstrukcijų esama semantinių skirtumų, ir jas sukeisti ne visada galima. Atitinkamai ir konstrukcijos *negimininis įvardis* + *atrodyti* + *grąžu* ir *negimininis įvardis* + *atrodyti* + *rieveiksmis* ne visada gali būti vartojamos tuose pačiuose kontekstuose: *Viskas atrodė kasdieniška, niūru* – *Viskas atrodė kasdieniška, niūriai*. Bet: *Man viskas pasirodė svetima* – ? *Man viskas pasirodė svetimai*.

3) Dabartinėje lietuvių kalboje tikrieveiksmiai *gerai*, *blogai*, *prastai*, *teisingai* išstumia *gera*, *bloga*, *prasta*, *teisinga* visuose galūnės *-a*, *-u* formoms būdinguose sakinių modeliuose: *Kad ir kitur nėra prasta* (Kašauskas) – *Kad ir kitur nėra prasta*.

4)rieveiksmio ir formų *grąžu*, *gera* funkcinio tapatumo įspūdį stiprina žodis *anksti*, kuris yra vartojamas irrieveiksmiui būdingose pozicijose (*Atsikėliau anksti*), ir formoms *grąžu*, *gera* būdingose pozicijose (*Dar buvo anksti*). Šis žodis traktuotinas kaip gramatinis homonimas: vienais atvejais tairieveiksmis, kitais atvejais ši forma priskirtina formoms *grąžu*, *gera*.

rieveiksmių ir formų *grąžu*, *gera* funkcinis tapatumas baigiasi išvardintaisiais atvejais. Kaip matyti, jis būdingas tik labai nedideliame kalbamųjų formų skaičiui, kurio nepakanka, kad būtų galima kalbėti apie gramatinįrieveiksmių ir formų *grąžu*, *gera* panašumą.

2.2. Siūlant formas *gražu, gera* laikyti prievieksmiai, kartais nurodomas jų aukštesniojo laipsnio formų tapatumas:

gražiai – gražiau – gražiausiai

gražu – gražiau – gražiausia.

Tačiau morfologinės formos vieta kalbos gramatinėje sistemoje priklauso ne vien nuo jos išorinės formos. Svarbiau yra paradigma ir jos funkcijos. Šiuo atveju turime dvi skirtingas paradigmas, kurių funkcijos, kaip matėme, taip pat skirtingos. Todėl forma *gražiau* laikytina homonimine gramatine forma, kuri vienais atvejais yra prievieksmis, o kitais priskirtina *gražu – gražiausia* paradigmatai.

2.3. Siūlymas skirti formas *gražu, gera* į atskirą prievieksmių klasę – predikatinis prievieksmis – taip pat nėra iki galo apmąstytas. Predikatinis prievieksmiams skiriamos tik būdvardinės tipo *gražu, gera* formos [Paulauskienė, 1983, 209]. Atitinkamos veikiamosios ir neveikiamosios rūšies dalyvių bei reikiamybės dalyvių formos (*parašyta, rāšoma, peiktina*) vadinamos nederinamosiomis dalyvio formomis (Paulauskienė, 1983, 278), nors funkciniu atžvilgiu jos yra visiškai tapačios atitinkamoms būdvardinėms formoms. Tai patikrinama sintaksinės koordinacijos testu, kuris rodo gramatinį (sintaksinį) koordinuojamųjų elementų tapatumą [Chomsky, 1957, 36; Strang, 1962, 173–174]. Apie tai jau yra rašęs V. Sirtautas [1978, 66–69].

Viskas scenoje turi būti sąlygiška, įsivaizduojama (LKŽ). *Visa nebereikalinga, užmiršta* (Radzevičius). *Motinos liga atrodė kaip kažkas gražu, senam žmogui pritinkama* (Kašauskas). *Ten bus karšta ir privūkyta* (Tiesa).

Kalbos faktai ir loginis nuoseklumas reikalauja, kad skiriant predikatinį prievieksmių klasę, jai būtų priskiriamos ir būdvardinės, ir dalyvinės tipo *gražu, gera* formos. Bet vargu tokia kalbamųjų formų traktuotė atitiktų jų gramatinį statusą, nes, pirma, ne visada šios formos vartojamos predikatinė funkcija, joms būdingos ir nominatyvinės funkcijos (*Iš sena gimsta nauja*). Antra, priskyrus formas *gražū, gēra, dāroma, pasakýta, abejótina* ir pan. kitai kalbos daliai negu jų vyriškosios ir moteriškosios formos, jas dirbtinai atskirtume ir prieštarautume kalbinei intuiicijai. Galbūt, dėl to bent jau dalyvinių kalbamųjų formų skirti predikatiniais prievieksmiams niekas iki šiol ir nedrįso.

2.4. Galūnės *-a, -u* formų ir prievieksmių *-ai* gramatinis panašumas kartais įžvelgiamas jų darybos dėsnių tariamame tapatumė. Ir iš tikrųjų yra nemaža būdvardžių, kurie turi arba abi formas, arba nei vienos, nei antros. Vis dėlto formų *-a, -u* ir prievieksmių *-ai* darybą ir vartojimą reguliuoja toli gražu ne tie patys semantiniai ir netgi morfonologiniai dėsniai. Prievieksmiai *-ai* paprastai nevartojami iš tokių būdvardžių kaip *pelkėtas, darganotas, lietingas, vėjūotas, molingas* ir kt. ir, svarbiausia, iš daugelio veikiamosios ir neveikiamosios rūšies dalyvių, tuo tarpu jų *-a, -u* galūnės formos yra visiškai įpras-

tos. Ir, atvirksčiai,rieveksmūs *-ai*, bet ne *-a*, *-u* formas gali turėti kai kurie galūnės *-is/-ė* būvdardžiai: *apytamsiai, apyšviesiai, apygražiai, apyaukščiai* ir kt. Tokie atvejai liudija apie formų su galūne *-a*, *-u* irrieveksmū *-ai* kategorinės reikšmės skirtumą.

3. Dėl rusų gramatinių tradicijų įtakos buvo bandyta formas *grazu, gera* laikyti atskira kalbos dalimi – būsenos kategorijos žodžiais [Мустейкас, 1972, 241–249]. Tačiau lietuvių kalbotyroje ši koncepcija nerado pasekėjų, ir dauguma kalbininkų būsenos kategorijos skyrimui pagrįstai prieštarauja [Kazlauskas, 1965, 176; LKG, 1965, 35–37].

4. Ketvirtoji formų *grazu, gera* gramatinė traktuotė teikiama *Lietuvių kalbos morfologijoje* [Jakaitienė et al., 1976, 63–65, 177–178]: jos laikomos negiminėmis būvdardžio formomis. Taip pat traktuojamos ir atitinkamos dalyvių formos. Tačiau ši formų *grazu, gera* traktuotė nebuvo tvirčiau teoriškai pagrįsta, dėl to ji negalėjo užimti stipresnių pozicijų lietuvių kalbos gramatikoje:

4.1. Jei *grazu, gera* yra laikoma negiminine būvdardžio forma, ji yra viena iš morfologinių būvdardžio formų. Šis jos statusas gali būti įrodytas, remiantis dviem sisteminės analizės principais. Pirmą, žodžio morfologinės formos vieta ir santykiai su kitomis jo morfologinėmis formomis, kaip ir visos „morfologinės problemos negali būti adekvačiai išspręstos vien morfologinių tyrinėjimų ribose, nes morfologinių kategorijų reikšmės ir sintaksinės funkcijos pakankamai ryškiai atsiskleidžia tik sakinyje arba žodžių junginyje“ [Булыгина, 1977, 19], „kai kurios senosios gramatikos negalėjo parodyti morfologinės sistemos vidinės organizacijos ..., nes be funkcinės analizės neįmanoma atskleisti sisteminių ryšių ir santykių“ [Гухман, 1968, 122]. Taigi formų *grazu, gera* gramatinis statusas ir sisteminiai ryšiai atsiskleidžia tik per jų funkcijas komunikatyvinio vieneto – sakinio – struktūroje. Šių formų funkcijos sakinyje yra suprantamos kaip jų sintaksinių santykių ir semantinių savybių sintezė, t. y. kaip realiosios tikrovės reiškinio ir sintaksinių-kombinatorinių funkcijų vienybė [Золотова, 1973, 8–9]. Pamatą tokiai funkcinėi formų *grazu, gera* charakteristikai sudaro pagrindiniai jų sakinių modeliai [Tekorienė, 1987].

Antra, morfologinės žodžių formos ir jų ryšiai nusakomi ir apibendrinami gramatinėmis (morfologinėmis) kategorijomis. Vadinasi, pripažįstant formas *grazu, gera* morfologinėmis būvdardžio formomis, būtina nustatyti jų vietą ir vaidmenį būvdardžio morfologinių kategorijų sistemoje.

5. Kadangi morfologinę kategoriją sudaro „tos pačios kalbos dalies morfologinių formų opozicinės eilės, kurias vienija bendra reikšmė“ [Бовдарко, 1976, 10–11; Русская грамматика, 1980, I, 455], pirmiausia reikia nustatyti, ar *grazu, gera* yra būvdardžio, t. y. tos pačios kalbos dalies, kaitybinės (ar darybinės) formos, ar tai nauji žodžiai (darybiniai vediniai), priklausantys

kitai kalbos daliai. Plg. M. Guchman teiginį: „...vienas iš pirmųjų morfolo-
ginių kategorijų nustatymo reikalavimų – gebėjimas skirti žodžių kaitybą
nuo darybos“ [Гухман, 1968, 119].

Kaitybinėms žodžių formoms būdinga tai, kad a) leksinė reikšmė lieka
pastovi, b) žodžio, kaip leksinės sistemos vieneto, tapatumas išlieka, c) kai-
tybinės formos sudaromos reguliariai iš visų tam tikrai kalbos daliai pri-
klausančių žodžių [Кубрякова, 1974].

Dabartinėje lietuvių kalboje formantai *-a*, *-u* formose *gražu*, *gera* įformina
sintaksinius žodžių ryšius sakinyje, todėl jie laikomi galūnėmis [LKG, 1965,
525; Jakaitienė, 1976, 64; Zinkevičius, 1981, 18]. Vyriškosios ir moteriškosios
giminės galūnių pakeitimas galūnėmis *-a*, *-u* visiškai nekeičia nei kamieno
išorinės formos, nei žodžio leksinės reikšmės. Semantiniai skirtumai liečia
tik gramatinę reikšmę, reiškiamą galūnėmis. Vienintelis atvejis, kai vyriškosios
ir moteriškosios giminės galūnių pakeitimas galūnėmis *-a*, *-u* gali keisti leksi-
nę žodžio reikšmę yra *bloga*. Kartais ši forma skiriasi nuo gimininių formų tik
savo gramatine reikšme (*Ar bloga būti kalviu?*). Tačiau tam tikruose konteks-
tuose pavartota modelyje $N_{dat} + Praed$ ši forma nusako žmogaus būseną
prieš vėmimą (*Man pasidarė bloga*). Taigi, pastarąjį atvejį reikėtų skirti prie
gramatinės formos leksikalizacijos atvejų.

Žodžio tapatumo galūnės *-a*, *-u* nekeičia: formas *gražus* – *graži* – *gražu*
kalbantieji suvokia ne kaip atskiras leksemas, o kaip skirtingas tos pačios lek-
semos formas. Ypač tai ryšku dalyvinių formų atveju: *dirbamas* – *dirbamà* –
dirbama; *peiktinas* – *peiktinà* – *peiktina*.

Taigi pagal du pirmuosius požymius *gražu*, *gėra*, *dirbama* tipo morfolo-
giniai dariniai laikytini kaitybinėmis būdvardžio ir dalyvio formomis.

5.1. Formų *gražu*, *gera* darybos reguliarumas reikalauja platesnio apta-
rimo. Visiškai aišku, kad šias formas turi ne visi būdvardžiai. Pirmiausia, tai
galūnės *-is/-ė* būdvardžiai (LKG, 1965, 525), kurie iš viso yra labai nedarūs.
Dėl to kalboje iškyla poreikis turėti tapačios leksinės reikšmės morfologinius
dubletus su galūne *-as/-a*:

<i>beširdis/-ė</i>	–	–	–
<i>beširdiškąs/-a</i>	–	<i>beširdiška</i>	– <i>beširdiškumas</i> – <i>beširdiškai</i>
<i>dviprasmiš/-ė</i>	–	–	–
<i>dviprasmiškąs/-a</i>	–	<i>dviprasmiška</i>	– <i>dviprasmiškumas</i> – <i>dviprasmiškai</i>
<i>dviveidis/-ė</i>	–	–	–
<i>dviveidiškąs/-a</i>	–	<i>dviveidiška</i>	– <i>dviveidiškumas</i> – <i>dviveidiškai</i>
<i>apyankstis/-ė</i>	–	–	– <i>apyankščiai</i>
<i>ankstokąs/-a</i>	–	<i>ankstoka</i>	– <i>ankstokai</i>

Manymas, kad galūnės *-a, -u* formas turi tik kintamosios ypatybės būdvardžiai (Jakaitienė, 1976, 64; Paulauskienė, 1983, 209), kalbos faktais nepasitvirtina. Pavyzdžiui, nors toliau išvardintieji būdvardžiai žymi nekintamąją ypatybę, galūnės *-a, -u* formas jie turi: *dvilinkas (Dvilinka netruksta – LKŽ), amžinas (Tai amžina), emaliuotas (Ji nemėgsta aliuminių puodų. Pas ją viskas emaliuota), nuogas (Bet žiema da ilga, reikia ją permisti, o sviete, kaip ir pas mus, visur tuščia, visur nuoga – LKŽ), neleistinas (Žmonėms tai neleistina), gatavas (Jau viskas gatava, tik važiuok – LKŽ), gyvas (Kenčia nuo tokių visa, kas gyva).*

Antra vertus, galūnės *-a, -u* formas turi ne visi kintamosios ypatybės būdvardžiai, pavyzdžiui, *laimingas, gabus, lavus, šnekus, liežuvingas, ėdrus, lesus* ir t.t. Ypatybės intensyvumo kitimo irrelevantškumas formų *-a, -u* darybai akivaizdus taip pat ir dalyvio sistemoje.

Faktinė medžiaga, paimta iš tekstų, būdvardinių ir dalyvinių galūnės *-a, -u* darinių vartojimo gretinimas, eksperimentavimas su jų daryba ir vartojimu jiems būdinguose sakinių modeliuose leidžia daryti tokias išvadas apie jų darybos reguliarumą:

1) Būdvardinių galūnės *-a, -u* formų daryba priklauso nuo to, ar būdvardžio semantika derinasi su tokioms formoms būdingų sakinio modelių semantika. Jei tokios formos semantika dera nors su vieno sakinio modelio semantika, ji jau yra potencialiai galima. Kuo didesniame modelių skaičiuje ji gali būti pavartota, tuo ji įprastesnė. Pavyzdžiui, labai įprasta forma *gražu* gali būti vartojama 6 modeliuose: *Tai gražu. Viskas gražu. Miške gražu. Meluoti negražu. Gražu, kad prisipažinai. Kilnumas – gražu! Gražu negali būti vartojama modeliuose N_{dat}+Praed (Man gražu nesudaro sava-rankiško sakinio), N_{gen}+Praed (tipo *Darbo apstu*), *Praed (Gražu!* taip pat nesudaro komunikatyviniu atžvilgiu savarankiško sakinio).*

2) Plačiausias vartojimo galimybes galūnės *-a, -u* formas turi sakiniuose *Loc+Praed* ir su negiminiais įvardžiais *viskas, visa, kas, niekas*, kurie semantiškai yra labai „talpūs“, – jie gali pakeisti ir daiktinės, ir įvykio reikšmės vardinius žodžius. Todėl modeliai *viskas + Praed* ir *Loc+Praed* turi didžiausias galimybes diagnozuoti, ar įmanoma būdvardžiui turėti galūnės *-a, -u* formą. Daugelio būdvardžių galūnės *-a, -u* formas gali būti vartojamos tik tuose dviejose modeliuose: *Viskas/visur privatu, gyva, lenkiška, akilina, lygiagretu, languota, taukuota, pravira, dviguba* ir t.t.

3) Būdvardžiai, kurių semantika nesuderinama nei su vienu iš nustatytųjų pagrindinių sakinių modelių, galūnės *-a, -u* formų turėti negali. Jiems priklauso daugiausia būdvardžiai, kurie žymi tik gyvam daiktui priklausančią ypatybę: *ėdrus, valgas, laipus, gabus, lukšas, luošas, kailinėtus, kepurėtas, žalias, bėras, liemeningas, pėsčias, važiuotas, raitas, šlubas, liežuvingas, plepus, šnekus, lavus, lesus* ir t.t. Tai visiškai suprantama: tokių būdvardžių ypaty-

bės turėtojas gali būti reiškiamas tik daiktavardžiu, o kadangi daiktavardis būna tik vyriškosios ar moteriškosios giminės, tai su jais einantys būdvardžiai gali turėti tik vyriškąją ir moteriškąją giminę.

4) Kalbantieji turi aiškų supratimą, kuriuose modeliuose galūnės *-a, -u* forma gali būti vartojama, netgi jei jų pačių idiolekte tokios formos nėra (žinoma, jei leksinė būdvardžio reikšmė jiems suprantama). Pavyzdžiai: *lamstuotas* („su raštais“, apie kokį n. audeklą): *Toks gražus sijonas, apačioj lamstuota, per vidurį lygu;*

lupus („kas lengvai lupasi“): *Ne visa, kas lupu, kiaušinis;*

labializuotas: *Visa, kas ištariama atkišus lūpas, yra labializuota.*

Galūnės *-a, -u* formos pavartojimas modelyje, kurio semantika visiškai nesiderina su pasirinktuoju būdvardžiu, sukelia daug didesnę lietuvių neigiamą reakciją, negu tos formos pavartojimas taisyklingame modelyje, netgi jei pats tas žmogus šitaip tos formos ir nepavartotų: plg. **Man šiandien ligota* ir *Visa, kas silpna ir ligota, žūsta greit.*

Taigi galūnės *-a, -u* būdvardžio formų daryboje esama tam tikrų leksinių apribojimų, tačiau tam tikras darybos reliatyvumas netrukdo jas laikyti kaitybiniėmis formomis, nes „žodžių kaitymo regularumas gali būti ir absoliutus, ir reliatyvus, t.y. susijęs su tam tikrais leksiniais ir gramatiniais apribojimais“ [Русская грамматика, 1980, 454]. Apribojimai egzistuoja, pavyzdžiui, ir būdvardžio laipsnio formų daryboje. Skaitinį santykį tarp galimų, negalimų ir potencialių galūnės *-a, -u* būdvardžio formų galima nustatyti tik atlikus išsamius tyrinėjimus. Preliminariniai autorės stebėjimai ir eksperimentai su galūnės *-as/-a* ir *-us/-i* būdvardžiais, prasidedančiais raide **L** ir užregistruotais DLKŽ, leidžia manyti, kad tas santykis gali būti apytikriai 50 % galimų, 15 % negalimų ir 35 % potencialių.

Visiškai neteisinga manyti, kad kalbamosios būdvardinės formos – nykstantis reiškinys [Jakaitienė, 1976, 65; Dumašiūtė, 1967, 36]. Atvirkščiai, didėjantis išsilavinusių žmonių poreikis reikšti sudėtingus prasminius ryšius ir santykius, reikalauja didesnių kalbos sintaksinių galimybių, o predikatyvinis galūnės *-a, -u* būdvardžio formų vartojimas įvairiuose sakinių modeliuose kaip tik leidžia reikšti tokius prasminius santykius, kuriuos sunku būtų nusakyti kitomis lietuvių kalbos priemonėmis. Dėl to predikatyvinis formų *gražu, gera* vartojimas ne nyksta, o atvirkščiai, dažėja, ypač publicistiniame stiliuje. Nykimo tendencijas galima stebėti šių formų vartojime tam tikrose šalutinėse (vardinėse) pozicijose, kur jos dabar dažniausiai keičiamos vyriškosios giminės formomis: *Kažkas šlapia/šlapias/šlapio nukrito. Nieko gera/gero iš jo nelauk* [Паунаускаене, 1984, 26–28].

6. Pripažinus galūnės *-a, -u* darinius darybinėmis būdvardžio formomis, reikia išsiaiškinti, kokie kalbos faktoriai sukelia jų egzistavimo ir vartojimo būtinumą. Kaip galima apibendrinti jų vartojimą ir gramatinę reikšmę?

Kaip jos gali derintis su būdvardžio apibrėžimu? Atsakymą į šiuos klausimus rasime, suradę struktūrinį ir semantinį invariantą, kuris jungia pagrindinius sakinių modelius, kuriuose tos formos yra vartojamos.

6.1. Pagal veiksnio formalią raišką šiuos sakinių modelius galima skirstyti į tris grupes. Sakiniai, kuriuose:

- a) veiksnys – daiktavardis arba daiktavardinis įvardis
 1. Viskas + Praed (*Viskas skanu*)
 2. Tai + Praed (*Tai gražu*)
 3. N_{nom} + Praed (*Sūris skanu*)
- b) veiksnys – nedaiktavardinė kalbos forma
 4. Inf + Praed (*Meluoti nedora*)
 5. Praed + S_{sub} (*Puiku, kad pasakei*)
- c) veiksnio pozicija neužimta, t.y. nulinė veiksnio forma
 6. \emptyset + Padalyvis + Praed (*Perkant brangu, parduodant pigu*)
 7. \emptyset + Praed (*Šalta*)
 8. \emptyset + Loc + Praed (*Kaime gražu*)
 9. \emptyset + N_{dat} + Praed (*Man linksma*)
 10. \emptyset + N_{gen} + Praed (*Laiko maža*)
 11. \emptyset + PrepN + Praed (*Su duona šunku*)

Visus struktūrinius veiksnio tipus galima apibendrinti terminu „vardiniai, arba nominatyviniai, žodžiai ir frazės“ (plg. rus. именные слова, angl. nominals). Tai „žodžiai, posakiai, žodžių junginiai, konstrukcijos, ekvivalentiškos daiktavardžiams pagal jų sintaksines funkcijas, t.y. žodžiai ir frazės, kuriuos galima vartoti sintaksine funkcija, būdinga daiktavardžiui“ [Ахманова, 1969, 172].

Peržvelgus visus modelius, matyti, kad galūnės *-a*, *-u* būdvardžio formos vartojamos predikatyvine funkcija beveik visuose sakiniuose arba sakiniuose, kurių veiksnys išreikštas vardiniais žodžiais, kuriems nebūdinga giminės reikšmė (negimininiai įvardžiai, bendratimi, šalutiniu sakiniu, padalyviu). Linksnio ir skaičiaus reikšmės šiuo atveju antraeilės: viena, nors yra vardinųjų žodžių, kurie neturi taip pat nei linksnio, nei skaičiaus reikšmės, negimininiai įvardžiai turi vardininko ir skaičiaus formą ir reikšmes, tačiau lietuvių kalbos dėsniai nereikalauja, kad šios reikšmės būtų pakartotos būdvardžio formoje; antra, egzistuoja tam tikra simultaniškų gramemų hierarchija [Булыгина, 1968, 197], būtent, būdvardinių formų gramemos išsidėsto tokia tvarka: giminė – skaičius – linksnis [Holt, 1961]. Vadinasi, giminės gramatinė reikšmė dominuoja ir semantiniu, ir sintaksiniu atžvilgiu.

Taigi, vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžio formos yra vartojamos predikatyvine funkcija, kai veiksnys turi giminės reikšmę, o galūnės *-a*, *-u* formos vartojamos, kai veiksnys neturi giminės reikšmių. Kadangi sintaksinis derinimas apibrėžiamas kaip dominuojančio žodžio kategori-

nių reikšmių pakartojimas priklausomo žodžio morfologine forma [Mocavcsik, 1978; Tekorienė, 1986], galūnės *-a*, *-u* formos yra derinamos su veiksniu negiminine reikšme, ir todėl jos vadinamos negimininėmis būdvardžio formomis. Čia kartu apibūdinama ir būdvardžio formų ir kategorijų sistema: vyriškosios ir moteriškosios giminės formos, kaip formos, turinčios giminės reikšmę, kontrastuoja negimininėms formoms, neturinčioms giminės reikšmės. Pirmosios toliau dalijasi į vyriškosios ir moteriškosios giminės formas.

6.2. Kadangi tie patys sintaksiniai dėsniai valdo ir dalyvinių formų vartojimą, atitinkamos galūnės *-a* dalyvinės formos yra taip pat negimininės dalyvio formos.

6.3. Negimininių formų vartojimas daiktavardinėse pozicijose (*Iš sena gimsta nauja*) aiškintinas kaip jų substancyvizacija.

6.4. Modelyje $N_{nom} + Praed$ turime semantinio derinimo atvejį: negimininė būdvardžio forma derinama ne su veiksnio gramatine giminės reikšme, reiškiamą galūne, o su viso žodžio bendra semantika atitinkamame kontekste: *Vaikai jai neįdomu = Kalbėti (klausyti ar pan.) apie vaikus jai neįdomu* [Tekorienė, 1987].

7. Teikiamoji kalbamųjų būdvardžio formų gramatinio statuso interpretacija ir vartojimo dėsningumai rodo, kad pasakymas, jog būdvardžio morfologinė forma sintaksiškai priklauso nuo daiktavardžio ar daiktavardiškojo įvardžio, yra nepilnas. Būdvardžio morfologinė forma priklauso nuo to, su koku vardinio žodžiu jis derinamas, jei būdvardis derinamas su daiktavardžiu ar gimininiu įvardžiu, jis yra vyriškosios ar moteriškosios giminės, jei būdvardis derinamas su giminės neturinčiu vardinio žodžiu arba nuline vardinio žodžio pozicija, jis yra vartojamas negiminine forma. Taigi, atrodo, kad būdvardžio apibrėžimo („Būdvardžiai yra žodžiai, kurie reiškia daikto ypatybę ir yra suderinti su pažymimuoju žodžiu galūne, skaičiumi bei linksniu“ – LKG, 1965, 474) ir jo gramatinių kategorijų aiškinimo neologiskumo, nurodyto J. Kazlausko, galima išvengti ne neigiant, kad galūnės *-a*, *-u* dariniai yra būdvardžio formos, o modifikuojant būdvardžio apibrėžimą: būdvardžiai yra žodžiai, vartojami pažyminio ir vardinės tarinio dalies funkcija, kurie turi kategorinę poįžymo reikšmę, giminės (kaitomas linksniu ir skaičiumi) ir negiminės (linksniu ir skaičiumi nekaitomas) gramatinės formas, priklausomas nuo derinimo su vardiniais žodžiais.

THE GRAMMATICAL STATUS OF THE ADJECTIVAL FORMS *gera*, *gražu*

Summary

The paper considers four alternative treatments of the grammatical status of the adjectival forms *gera*, *gražu* which occur in Lithuanian grammars: as the neuter forms of the adjective, adverbs, statives, and the non-gender forms of the adjective. It is argued that the

existence and use of these forms, just as the existence and use of the masculine and feminine forms, can be explained adequately by laws of syntactic agreement. Masculine and feminine adjectival forms are used when the grammatical subject is a nominal with some gender meaning, i. e. a noun or a pronoun, forms with the ending *-a, -u* are used predicatively in subjectless clauses or when the position of the grammatical subject is filled by a nominal which does not possess any meaning of gender, i. e. an infinitive, a non-gender pronoun, a subordinate clause or some other phrase. It is logical, therefore, to treat the forms *gera, gražu* as the non-gender forms of the Lithuanian adjective.

LITERATŪRA

- Ambrasas, 1974 — Ambrasas V., Sližienė V., Valeckienė A. Keletas svarstytių lietuvių kalbos morfologijos klausimų // *Baltistica*. — 1974. — T. 10, sąs. 2. P. 177—186.
- Chomsky, 1957 — Chomsky N. Syntactic Structures. — 's-Gravenhage, 1957.
- Dambrauskas, 1935 — Dambrauskas L. Niekatrosios giminės būdvardžių ir būdvardinių prievieksmių vartoseną // *Gimtoji kalba*. — 1935. — Sąs. 6. — P. 83—84.
- Dumašiūtė, 1967 — Dumašiūtė Z. Nepamirškime bevardės giminės formų // *Kalbos kultūra*. — 1967. — Nr. 14. — P. 34.
- Girdenis, 1973. — Girdenis A., Žulys V. Lietuvių kalbos gramatika, t. 1, 1965 ir t. 2, 1971 [Rec.] // *Baltistica*. — 1973. — T. 9, sąs. 2. — P. 203—214.
- Holt, 1961 — Holt J. Order of content entities // *Language and Society*. — Copenhagen 1961.
- Jablonskis, 1957 — Jablonskis J. Rinkiniai raštai. — V., 1957. — 687 p.
- Jakaitienė, et al., 1976. — Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. — V., 1976. — 283 p.
- Kazlauskas, 1965 — Kazlauskas J. Mokslinė lietuvių kalbos gramatika [Rec.] // *Pergalė*. — 1965. — Nr. 10. — P. 172—176.
- Kazlauskas, 1968 — Kazlauskas J. Lietuvių kalba tarybiniais metais. V., 1967 [Rec.] // *Baltistica*. — 1968. — T. 4, sąs. 2. — P. 322—327.
- Kurschat, 1876 — Kurschat F. Grammatik der Litauischen Sprache, — Halle, 1876, 476 p.
- LKG, 1965 — Lietuvių kalbos gramatika. — V., 1965. — T. 1. — 752 p.
- Moravcsik, 1978 — Moravcsik E. A. Agreement // *Universals of Human Language*. — Vol. 4, Syntax. / Ed. by J. H. Greenberg. — Stanford University Press, 1978. — P. 375—418.
- Otrębski, 1956 — Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego, t. III, Nauka o formach. — Warszawa, 1956, 377 p.
- Paulauskienė A., 1983 — Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža. — K., 1983. — 294 p.
- PLKG, 1957 — Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. — V., 1957. — 656 p.
- Rosinas, 1981 — Rosinas A. Kelios pastabos parodomųjų ir nežymimųjų įvardžių evoliucijos klausimu // *Baltistica*. — 1981. — T. 17, sąs. 1. — P. 16—27.
- Rosinas, 1984 — Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. — V., 1984. — 126 p.
- Schleicher, 1856 — Schleicher A. Handbuch der litauischen Sprache. — Prag, 1856, 342 p.
- Sirtautas, 1968 — Sirtautas V. Dėl būdvardžio giminės kategorijos // *Kalbotyra*, — 1968. — T. 19. — P. 135—137.

- Sirtautas, 1978 – Sirtautas V. Pagrindinių sakinių dalių derinimas. – V., 1978. – 102 p.
- Strang, 1962 – Strang B. *Modern English Structure*. – L. 1962.
- Tekorienė, 1967 – Tekorienė D. Derinimas // *Mūsų kalba*. – 1966. – Nr. 5. P. 43–46.
- Tekorienė, 1986 – Tekorienė D. Pagrindiniai sakinių modeliai su predikatyvinėmis negiminėmis būdvardžio formomis // *Lietuvių kalbotyros klausimai*. – V., 1987. – T. 26. – P. 165–170.
- Valeckienė, 1984 – Valeckienė A. *Lietuvių kalbos gramatinė sistema: Giminės kategorija*. – V., 1984. – 279 p.
- Universitetas..., 1981 – *Universitas lingvarum Litvaniae*. – V., 1981. – 120 p.
- Vidugiris, 1974 – Vidugiris A. Zietelos tarnės būdvardis. – *Žodžių formos ir jų vartosena // Lietuvių kalbotyros klausimai*. – V., 1974. – T. 15. – P. 277–288.
- Zinkevičius, 1981 – Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. – V., 1981. – T. 2. – 300 p.
- Žiugžda, 1971 – Žiugžda J. *Lietuvių kalbos gramatika*. – K., 1971. – D. 1. – 231 p.
- Ахманова, 1969 – Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 606 с.
- Бондарко, 1976 – Бондарко А. В. *Теория морфологических категорий*. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
- Булыгина, 1968 – Булыгина Т. В. *Грамматические оппозиции // Исследования по общей теории грамматики*. – М.: Наука, 1968. – С. 175–231.
- Булыгина, 1970 – Булыгина Т. В. *Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменном виде) // Морфологическая структура слова в индоевропейских языках*. – М.: Наука, 1970. – С. 7–70.
- Булыгина, 1977 – Булыгина Т. В. *Проблемы теории морфологических моделей*. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
- Валецкене, 1983 – Валецкене А. *Формы среднего рода в грамматической системе литовского языка: Дис. ... д-ра филол. наук*. – Вильнюс, 1983. – 435 с.
- Гухман, 1968 – Гухман М. М. *Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики*. – М.: Наука, 1968. – С. 117–174.
- Золотова, 1973 – Золотова Г. А. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
- Кубрякова, 1974 – Кубрякова Е. С. *Основы морфологического анализа*. – М.: Наука, 1974. – 319 с.
- Мустейкис, 1972 – Мустейкис К. *Сопоставительная морфология русского и литовского языков*. – Вильнюс: Минтис, 1972. – 288 с.
- Паулаускене, 1984 – Паулаускене А. *Изменения в грамматике и норме. – Языковая норма и функциональные стили (Программа-приглашение и тез. респ. симпоз.)*. – Вильнюс, 1984. – С. 26–28.
- Русская грамматика, 1980 – Русская грамматика*. – Т. 1. – М.: Наука. – 1980. – 783 с.
- Явнисъ, 1908–16 – Явнисъ К. *Грамматика литовского языка: Литовский оригинал и русский перевод*. – Пг. – 1908–1916. – 266 с. + 256 с.